

KS. TOMASZ MOSKAL

HISTORIOGRAFIA WYDARZEŃ
I OSÓB ZWIĄZANYCH ZE ZGODĄ SANDOMIERSKĄ
Z 1570 ROKU W SANDOMIERSKIM MUZEUM DIECEZJALNYM

5 grudnia 2012 roku odbył się w Sandomierzu ogólnopolski zjazd Referentów ds. Ekumenizmu. Uczestniczyli w nim teologowie ekumeniści oraz zaproszeni goście, poruszając zagadnienia dotyczące aktualności dialogu międzywyznaniowego. Gospodarzem spotkania był biskup sandomierski Krzysztof Nitkiewicz, który w Konferencji Episkopatu Polski jest Przewodniczącym Rady do spraw Ekumenizmu. Obecność promotorów porozumienia międzywyznaniowego w Sandomierzu była bardzo znamienna. To miasto bowiem od stuleci odznaczało się tolerancją wobec innych wyznań oraz otwartością na cudzoziemców. Realizowane od kilku lat sympozja „Wokół Chrześcijańskiego Wschodu”, kontynuują tę chlubną tradycję. W czasie grudniowego zjazdu wysłuchano referatu biskupa opolskiego, prof. Andrzeja Czaia, który poruszył temat stanu dialogu Kościoła Katolickiego z kościołami wywodzącymi się z reformy protestanckiej. Ekumeniczny wymiar *Katechizmu Kościoła Katolickiego* przedstawił ks. dr Sławomir Pawłowski SAC. Wśród uczestniczących w obradach należy wymienić także m.in. biskupa pomocniczego diecezji warmińskiej Jacka Jezierskiego oraz biskupa Kościoła Ewangelicko-Reformowanego Marka Izdebskiego.

W nawiązaniu do prowadzonych rozmów ekumenicznych, w miejscowym Muzeum Diecezjalnym przygotowana została wystawa, której autorami byli: kustosz muzeum mgr Urszula Stępień, dr Tomisław Giergiel oraz ks. dr Tomasz Moskal. Wystawie wyznaczono zadanie przypomnienia jednego z ważniejszych wydarzeń w dziejach Sandomierza i XVI-wiecznej Rzeczypospolitej¹. Było nim spotkanie luteranów, kalwinów i braci

Ks. dr hab. TOMASZ MOSKAL – adiunkt Katedry Historii Kościoła w Czasach Najnowszych, Metodologii i Nauk Pomocniczych w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II; adres do korespondencji: e-mail: tomos@kul.pl

¹ Zgromadzone zbiory udostępniano od grudnia 2012 do lipca 2013 roku.

czeskich, które do historiografii polskiej przeszło pod nazwą Zgody Sandomierskiej. W kwietniu 1570 roku do miasta nad Wisłą zjechali się przedstawiciele wspomnianych wyznań oraz delegaci różnowierców ze wszystkich województw ówczesnej Rzeczypospolitej. Obradom przewodniczyli: Piotr Zborowski, Stanisław Iwan Karmiński – senior dystryktu krakowskiego, duchowni kalwińscy: Paweł Gilowski – superintendent zborów zatorskich i oświęcimskich, oraz Andrzej Prażmowski – minister radziejowski i kaznodzieja krakowski. Był on także pełnomocnikiem braci czeskich. Owocem spotkania było przyjęcie 12 kwietnia niezwykle ważnych dokumentów. Pierwszy z nich dotyczył wspólnego wyznania wiary kościołów reformowanych. Do przyjętego porozumienia dołączono także Zgodę Sandomierską – *Consensus Sandomiriensis*. Zapowiedziano w nim opracowanie wspólnej konfesji. Uczestniczący w wydarzeniu luteranie, kalwini i bracia czescy uznali się za Kościoły prawowierne oraz zezwolili na wzajemne uczestnictwo w nabożeństwach i przyjmowanie sakramentów.

Wystawa, przypominająca opisane wydarzenie, została nazwana Zgodą Sandomierską. Zgoda Panów – Zgoda Braci. Zgromadzone artefakty udostępniono w dwóch tematycznie oddzielnych salach. W pierwszej zobrazowano podłoże, przebieg i następstwa zjazdu. Ukazano konteksty społeczne tego wydarzenia. Ideą przewodnią była konfrontacja uczestników zjazdu z XVI-wiecznym środowiskiem sandomierskiej kapituły kolegiackiej. Wśród zgromadzonych eksponatów na uwagę zasługiwały zabytki i ikonografia przedstawiające sylwetki patronów idei zjednoczeniowej, organizatorów i uczestników spotkania. Zobaczyć można było także malarskie przedstawienia członków obozu kontrreformacyjnego związanych z Sandomierzem. Drugą salę poświęcono przedstawieniu „złotego wieku” królewskiego grodu. Zgromadzono w niej m.in. renesansowe fragmenty zamku sandomierskiego oraz alabastrowy nagrobek Stanisława Ossowskiego. Na uwagę zasługiwała także herbowa makata ze zbiorów Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu.

Otwarcie wystawy poprzedził panel dyskusyjny, prowadzony przez przedstawicieli lubelskich ośrodków akademickich. Dr Tomisław Giergiel z UMCS ukazał przyczyny, przebieg oraz konsekwencje zawarcia ugody w Sandomierzu. Z kolei ks. dr Tomasz Moskal z KUL przybliżył sytuację XVI-wiecznego Kościoła Powszechnego, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w Polsce.

Biskup Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Marek Izdebski, powiedział podczas otwarcia wystawy, że „jest to bardzo ważne wydarzenie dla Kościoła ewangelickiego w Polsce. Ukazuje historyczne karty tej społeczności lokalnej, ale i naszego Kościoła w perspektywie tolerancji. Dziękując organizatorom za tę wystawę, mam nadzieję, że wielu protestantów przyjedzie do Sandomierza, aby ją obejrzeć i poznać historię tego ważnego wydarzenia ekumenicznego sprzed lat”. Z kolei biskup sandomierski Krzysztof Nitkiewicz wraził nadzieję, „że przyczyni się ona do większego zainteresowania sprawą ekumenizmu i zachęci do modlitwy o jedność chrześcijan”².

Wśród eksponatów zgromadzonych na wystawie, uwagę mogły zwrócić książki, które powstały w szeroko rozumianym kontekście Zgody Sandomierskiej. Zaprezen-

² T. LIS, *Wiekowe Pojednanie*, Gość Niedzielny, Gość Sandomierski, <http://sandomierz.gosc.pl/doc/1383922.Wiekowe-pojednanie> (dostęp 12.04.2013).

wane zostały wydania tekstu konfesji czy dorobku obejmującego jej interpretacje, jak również katolicka odpowiedź na treści zawarte w książkach protestanckich. Uwzględniono także prądy bibliofilskie istniejące w XVI-wiecznym Sandomierzu. Ponieważ twórcy wystawy nie tylko wskazali na wybrany dorobek piśmienniczy dotyczący opisanego wydarzenia jak również osób z nim związanych, ale także zadali sobie trud jego zgromadzenia i udostępnienia, dlatego warto przypomnieć to wydarzenie, wskazując najważniejsze opracowania.

W pierwszej kolejności na uwagę zasługiwały egzemplifikacje piśmiennictwa dotyczącego Zgody Sandomierskiej. Wśród nich wyróżniał się egzemplarz przedruku drugiego wydania konfesji z 1574, noszący tytuł *Confessia. Wyznanie Wiary powszechney Kościołów Krześciańskich Polskich ... Przydan jest Consens, to jest zezwolenie spolne w Sendomierzu uczynione*. Został on wyłoczony w Wilnie w 1595, prawdopodobnie w oficynie Jana Karcana. Znacznie wcześniej, bo już w 1570 roku, opublikowana została katolicka odpowiedź na sandomierskie porozumienie. Jej autorem był jezuita Jakub Wujek (1541-1579), autor *Iudicium albo rozsądek niektórych katolików o Confessiej Sędomierskiej, roku 1570 wydanej*. Wydrukowano ją w drukarni Mikołaja Szarffenbergera w Krakowie. Jej autor pragnął ukazać błędy konfesji sandomierskiej przez polemikę w formie dialogu między jej wyznawcami a katolikami³. Na odpowiedź pisarzy z obozu protestanckiego nie trzeba było długo czekać. Teolog kalwiński Jakub Niemojewski (1532-1584) opublikował u Macieja Wierzbity w Krakowie w 1572 roku dzieło *Apologia, to jest dowody i obrona Confesyye kościołów polskich w wierze prawdziwej powszechniej, od ludzi krześciańskich w Polsce*. Była to obszerna, gdyż licząca 770 stron, odpowiedź na zarzuty postawione przez Wujka⁴. Należy zwrócić uwagę, że zarówno autor katolicki jak i protestancki, dzieła swoje dedykowali Zygmuntowi Augustowi (1520-1572). Z kolei w nawiązaniu do słynnych *Postylli* jezuickiego pisarza, ukazała się książka polemisty, teologa i kaznodziei kalwińskiego Grzegorza z Żarnowca (ok. 1528-1601) *Postylla albo wykłady Ewangelii Niedzielných y Świąt uroczystých, przez cały Rok, kościoła krześciańskiego powszechniego, dla ćwiczenia człowieka pospolitego w naukach a członkach wiary krześciańskiej potrzebna. Y dla okazania Nauczycielow, przeciwných a od nich przestrzeżenia*. Jej treść teologiczna w dużej mierze odzwierciedlała poglądy autora tożsame z uchwałami Zgody Sandomierskiej. Pierwsze wydanie opublikowano w latach 1580-1582, zaś pierwsze pełne wydanie dzieła teologa protestanckiego pochodzi z lat 1597-1605. Tekst doczekał się przekładów na języki czeski i niemiecki⁵.

O Zgodzie Sandomierskiej pisano wiele w pierwszej połowie XVIII wieku. Już w 1704 roku opublikowano we Frankfurcie dzieło *Consensus Sendomiriensis ab Evangelicis Augustanae, Bohemicae et Helveticae confessionis sociis olim initus; cum praefatione nova qua perfectio huius consensus demonstratur et vindicator*. W 1731

³ Zob. D. KUŹMINA, *Jakub Wujek (1541-1579). Pisarz, tłumacz i misjonarz*, Warszawa 2004.

⁴ J. TAZBIR, *Polemika Jakuba Niemojewskiego z jezuitami poznańskimi*, w: *Munera Poznaniensia*, Poznań 1965, s. 235-260.

⁵ R. CZYŻ, *Obrona wiary w edycjach postylli Grzegorza z Żarnowca*, Warszawa 2008.

w Berlinie wydana została *Historia Consensus Sandomiriensis*. Jej autorem był Daniel Ernest Jabłoński (1660-1741), rzecznik unii między luteranami, kalwinami i braćmi czeskimi w Polsce⁶. Tytułem uzupełnienia należy dodać, że był on wnukiem czeskiego reformatora Jana Amosa Komeńskiego (1592-1670). Tekst musiał być wszakże znany już wcześniej, skoro pod rokiem 1730 znajdujemy wydanie *Poloni Lutherani stricturae Fideles ad Historiam Jablonskianam Consensus Sandomiriensis Luci publicae expositae ab Erdmann. Neumeister. Ad D. Jacobi Hamburg. Pastore. 1730*. Była to odpowiedź na książkę Jabłońskiego. W odezwie wydawcy znajdował się list autora, w którym pisał m.in. *Venit in manus meas Jablonski historia Consensus Sandomiriensis. Eam perlegens totam ad Evangelicarum in Polonia Ecclesiarum perniciem comparatam esse perspexi*.

Kolejna publikacja tekstu związanego ze Zgodą Sandomierską miała miejsce u progu XX wieku. *Konfesyja albo Wyznanie Wiary Powszechnej Kościołów Chrześcijańskich Polskich z r. 1570 ...* znowu przedrukowane dla członków kościoła ewangelicko-reformowanego wydano w warszawskiej oficynie Aleksandra Ginsa w 1903 roku. Egzemplarz, prezentowany na sandomierskiej wystawie, charakteryzował się pieczęcią własnościową biskupa Czesława Sokołowskiego (1877-1951), który w latach 1924-1925 był rektorem Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Co jeszcze bardziej podkreśla wartość wystawionego tekstu, dołączony został do niego za pomocą wklejenia, zapewne przez autora, wycinek z deklaracją ewangelików o przywiązaniu do narodu i ojczyzny noszący tytuł *Zbór Ewangelicko-Reformowany*, wycięty z „Kuriera Warszawskiego” (nr 300 z 1918 roku). Nie mogło zabraknąć na wystawie słynnej książki Oskara Haleckiego (1891-1973) *Zgoda sandomierska 1570 r.: jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta*, która ukazała się w Krakowie w 1915 roku. Wreszcie z wydań przed 1939 rokiem należy wymienić popularne dzieło Jerzego Lehmana *Konfesja Sandomierska na tle innych konfesji w Polsce XVI wieku*. Wydano ją drukiem w 1937 roku w Warszawie.

Powyższy przegląd dzieł dotyczących Zgody Sandomierskiej, zaprezentowanych w miejscowym Muzeum Diecezjalnym, wyraźnie wskazywał, jak dużą popularnością cieszył się ten temat w historiografii polskiej. Do tych publikacji dołączono opracowania, które swoją genezą sięgały XVI-wiecznego sandomierskiego środowiska intelektualnego, związanego z miejscową kapitułą.

Bardzo ważnym dla obozu katolickiego było opublikowanie przez kanonika sandomierskiego Stanisława Hozjusza (1504-1579), późniejszego biskupa warmińskiego i kardynała, dzieła *Confessio catholicae fidei christiana*. Zawarta w nim nauka, przedstawiona w duchu trwającego Soboru Trydenckiego (1545-1563), była dziełem, w którym ukazano podstawowe prawdy Kościoła i podano ich uzasadnienie. Autor wzywał także do unikania heretyków i nieprowadzenia z nimi dysput⁷. *Wyznanie wiary katolickiej* Hozjusza miało około 30 wydań i było tłumaczone na prawie

⁶ P. JASKÓŁA, *Jabłoński Daniel Ernest*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. VII, Lublin 1997, kol. 636-637.

⁷ J. MISIUREK, *Hozjusz Stanisław*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. VI, Lublin 1993, kol. 1258; TENŻE, *Zarys historii duchowości chrześcijańskiej*, Lublin 1992, s. 91.

wszystkie języki ówczesnego świata, przyczyniając się do skonsolidowania katolickiego obozu wobec Reformacji⁸.

Cennym uzupełnieniem tej części wystawy była prezentacja kolekcji superexlibrisów bibliofilów związanych z ówczesnymi wydarzeniami bądź z Sandomierzem. Wśród przedstawionych znaków własnościowych z XVI wieku, na pierwszym miejscu należy wskazać należący do króla polskiego Zygmunta II Augusta (1520-1572). Jako właściciel okazałej biblioteki, liczącej ponad 4 tys. dzieł, swoje książki opatrywał supereklibrisem, którego posiadał siedem odmian⁹. Z zasobu bibliotecznego Biblioteki Diecezjalnej w Sandomierzu zaprezentowany został klocek zawierający dwa dzieła. Są to: 1. *Tertius Tomus Operum divi Ioannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani, Quorum Catalogus sequentini pagina continentur, Basileae, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1558*; 2. *Quintus et Ultimus tomus Operum divi Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani uariorum argumentorum, in quo Exegematica quaedam, item Didactica ac Paraenetica, Apologetica. Complectuntur, quorum catalogum seu seriem folium sequens indicat, Basileae, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1558*. Oprawa została wykonana z drewna obciągniętego skórą ze złotymi i ślepymi tłoczeniami. Na dolnej okładzinie umieszczono supereklibris donacyjny, z wyobrażeniem gołę Polski (Orzeł Zygmuntoński) i Litwy (Pogoń) w otoczeniu wieńca laurowego przepasanego wstęgami. Egzemplarz posiada ponadto proveniencję bernardynów opatowskich. Na uwagę zasługiwała także kolekcja starodruków ze zbioru Macieja Becha herbu Rogala (†1607). Był on kanonikiem (1577) oraz prepozytem sandomierskim (1584), prokuratorem kapituły (1588). Posiadał probostwa w Samborcu i Raniżowie (1577) oraz Solcu nad Wisłą (1584). W administracji publicznej pełnił urzędy sekretarza królewskiego (1579) i pisarza grodzkiego krakowskiego (1585). Był właścicielem dużego księgozbioru, o czym może świadczyć fakt używania kilku supereklibrisów¹⁰. Wśród prezentowanych druków można wskazać: *Gregorius de Valentia: De Reali Christi praesentia in eucharistia, et de transubstantiatione panis et vini in corpus et sanguinem Christi libri tres, in quorum postremo nominatim respondetur Fortunato cuidam, Calvini discipulo ... Ingolstadii, ex officina typographica Davidis Sartorii, 1587*. Oprawę wykonano z deski obciągniętej skórą ze złożonymi i ślepymi tłoczeniami oraz zachowanymi fragmentami klamer. Na okładzinie górnej u dołu znajduje się tłoczenie 1588, zaś dolna okładzina zawiera tłoczenie z wyobrażeniem herbu właściciela Rogala w ozdobnym kartuszu otoczonym labrami, po którego obydwu stronach

⁸ M. RECHOWICZ, *Dzieje polskiej nauki teologicznej*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. I, cz. 2, Poznań–Warszawa 1974, s. 141.

⁹ J. DUŻYK, *Zygmunt II August*, w: *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 1030-1031; A. KAWECKA-GRYCZOWA, *Biblioteka ostatniego Jagiellona, Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; M. SIPAYŁŁO, *Polskie supereklibrisy XVI-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988, s. 235-246.

¹⁰ A. KAWECKA-GRYCZOWA, *Nieznany bibliofil polski XVI wieku Maciej Bech*, „Roczniki Biblioteczne” 21(1977), s. 117-140.

wytłoczono inicjały M[atthias] B[ech]. W otoku została umieszczona dewiza IN VIA VIRTUTI EST VIA. Wokoło widoczny jest wieniec laurowy ze spływającymi u góry i na dole wstęgami. Kolejnym drukiem z księgozbioru sandomierskiego kanonika jest *Cornelio Musso: Conciones Evangeliorum de dominicis aliquot et festis solennioribus totius anni, ac quadragesimalibus feriis nonnullis ... authore R.P.D. Cornelio Musso ... diversis temporibus et locis habitae, et ab ipso authore italica lingua conscriptae, nunc primum ... latinitate donatae opera et studio Michaelis ab Isselt, Coloniae, apud Geruinum Calenium et haredes Ioannis Quentelij, 1594*. Oprawa posiada te same cechy co poprzednia. Różni ją tylko data na górnej okładzinie 1596 oraz dewiza na dolnej ALCIORA TE NE SCRVTATVS FVERIS SED QVAE PRAECEPT TIBI DOMINVS COGITA ECCLESIASTI[cus]: 3. Tym razem introligator zastosował na otoczenie wyobrażenia owalną ramkę z motywem roślinno-owocowym. W następnym druku *Guillaume Pepin: Sermonum ad sacros evangeliorum sensus explicandos. Pars quadragesimalis, Venetis, ex Ioannis Antonii Bertani typ., 1591* występuje podobna do poprzednich oprawa, brakuje zaś wytłoczonej daty na górnej okładzinie. W dolnej zaś widnieje tłoczenie herbu Rogala w ozdobnym kartuszu i otoczeniu labrów oraz z widocznymi po bokach inicjałami M[atthias] B[ech] oraz dewiza w otoku IN VIA VIRTUTI NVLLA EST VIA. Wieniec laurowy otacza całość. Jako proboszcz w Samborcu był darczyńcą agendy dla tamtejszego kościoła *Karnkowski Stanisław: Agendorum ecclesiasticorum liber, in usum provinciae Gnesnensis conscriptus, [P.2]- Agenda Caeremonialia ad usum Provinciae Gnesnensis accommodata. [Acc.:] Psalmus nonagesimus quartus, qui in matutinarum invitatorio decentari consuevit. Bulla Coenae Domini ... Coloniae, apud Maternum Cholinum, 1578*. W oprawie widoczne są dodatkowo w zestawieniu z poprzednimi narożne okucia z guzami. Na dolnej okładzinie w otoku z wieńca laurowego widnieje w kartuszu herb Rogala oraz wytłoczono dewizę z datą FRVSTRA VIVIT QVI NEMINI PRODEST 1577. Powyżej tłoczenia znajdujemy napis MATHIAS BECH DEDIT, zaś u dołu ECCLESIAE SVAE SAMBORZECENSI. W dziejach Polski XVI-wiecznej ważną rolę odegrała rodzina Myszkowskich herbu Jastrzębiec. Stąd na wystawie obecność druku z kolekcji Piotra Myszkowskiego (ok. 1510-1591). Studia odbywał w Krakowie i Padwie. Posiadał kanonie m.in. w Krakowie, Gnieźnie, Płocku i Poznaniu. W 1570 otrzymał biskupstwo płockie, a w siedem lat później przeszedł do Krakowa¹¹. Zgromadził księgozbiór bogaty w dzieła humanistów włoskich. Książki opatrywał superekslibrisami, czego egzemplifikacje znajdujemy w klocku 1. *Ioanne Brentio: In Acta Apostolica Homiliae centum viginti duae; Francofurti, ex officina Petri Brubachii, 1546*. 2. *Ioanno Brentio: In prophetam Amos, Ioannis Brentii exposito cum praefatione D. Martini Lutheri, Francofurti, ex officina Petri Brunbachij, 1551*. 3. *Ioanne Brentio: In librum Indicum et Ruth commentarii, Halae, ex officina Petri Brunbachij, 1544*. 4. *Ioanne Brentio: Job cum piis et eruditis Ioannis Brentij Commentarijs. ab ipso autore recognitus atq; restitutus, Halae, per Petrum Frentzium, 1546*. Oprawa starodruku została wykonana z drewna obciągniętego skórą ze złotymi i ślepymi tłoczeniami oraz pozostałościami po klamerkach. W górnej okładzinie w ozdobnym kartuszu herb Jastrzębiec, zaś

¹¹ J. DŁUGOSZ, *Myszkowski Piotr*, w: *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, s. 617.

w otoku wytłoczono napis FVGE SVSPICIONEM. U dołu oprawy widnieje data MDLIII [1554].

W gronie sandomierskich bibliofilów XVI wieku znajdował się także Benedykt z Koźmina (1497-1559), archidiakon sandomierski (1552), profesor Akademii Krakowskiej. Był on miłośnikiem literatury klasycznej (współpracował przy niektórych wydaniach dzieł), autorem utworów poetyckich. Przekazał ponadto fundusze na zakup dzieł autorów starożytnych do Biblioteki Kolegium Większego Uniwersytetu Krakowskiego¹². Nie można nie wspomnieć o Marcinie Kromerze (1512-1589), kustosz sandomierskim (1564), biskupie warmińskim (1570), historyku i pisarzu kontrreformacyjnym. Był właścicielem pokaźnego księgozbioru, w którym książki opatrywał superekslibrisem. Przyczynił się wydatnie do utworzenia biblioteki w nowo powstałym kolegium jezuickim w Braniewie¹³. Grono sandomierskiej kapituły zaszczylił swoją obecnością ponadto Marcin z Urzędowa (†1573), kanonik sandomierski (po 1543), profesor Uniwersytetu Krakowskiego, lekarz, właściciel księgozbioru, autor dzieł z zakresu botaniki¹⁴.

Wskazane tytuły oraz autorzy nie tylko przypominają piśmiennictwo dotyczące Zgody Sandomierskiej czy bibliofilskie zainteresowania sandomierzan. Są także bardzo cennym podkreśleniem roli słowa drukowanego oraz treści przez niego niesionych. Pisane w burzliwych czasach polemik religijnych, koegzystują dziś, stanowiąc jeden z elementów wspólnej przeszłości, przyczyniając się do ożywiania dialogu międzykonfesyjnego. Niech będą załączkiem umacniania wzajemnych relacji, stanowiąc podstawę poszukiwania jedności z uszanowaniem różnic.

¹² H. ZGORZELSKA, *Benedykt z Koźmina*, w: *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, s. 55-56.

¹³ A. SZORC, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór*, Olsztyn 1998.

¹⁴ L. HAJDUKIEWICZ, *Marcin z Urzędowa*, PSB t. 19, Kraków 1974, s. 575-577.